

74 102

Б 74

Алла Богущ

МОВЛЕННЕВИЙ РОЗВИТОК ДІТЕЙ

від народження до 7 років

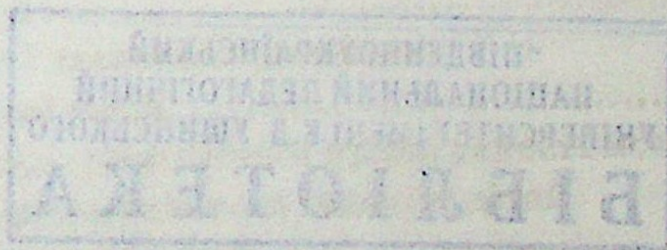

Алла Богуш

Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років

188055 *Монографія*

2-е видання

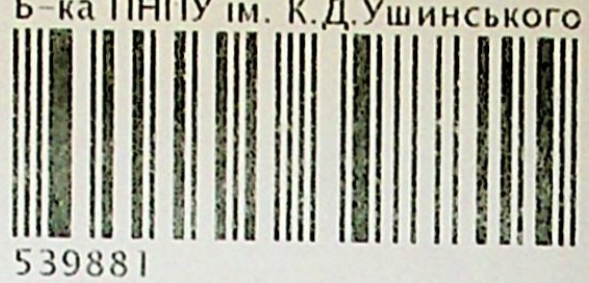
Київ 2010

74-102

УДК 81'233-053.5

ББК 81-3

Б 73 74

*Рекомендовано Вченою радою Південного наукового центру
Академії педагогічних наук України
(протокол № 5п6 від 12.05.2004)*

⁷⁴
Б 73 Алла Богуш. Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років. Монографія. 2-е видання. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. — 374 с.

ISBN 966-8407-41-5

539881

У запропоновану книгу ввійшли вибрані праці попередніх років (1984-2003) відомого вченого в галузі дошкільної лінгводидактики дійсного члена АПН України доктора педагогічних наук, професора Алли Михайлівни Богуш, яка присвятила свої багаторічні дослідження проблемі розвитку мовлення і навчання дошкільників рідної мови.

Книга буде корисною педагогам, психологам, викладачам методики розвитку мовлення, студентам педуніверситетів і коледжей (пед-училищ), вихователям і працівникам дошкільної галузі освіти.

ISBN 966-8407-41-5

© Алла Богуш, 2010

© Видавничий Дім «Слово», 2010

3453
С/50

ЗМІСТ

Переднє слово	6
РОЗДІЛ І	
РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ В РАННЬОМУ	
І ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ	9
1.1. Становлення мовлення дітей	
від народження до 6 місяців	9
1.2. Характеристика мовленнєвого розвитку	
дітей 6–12 місяців	19
1.2.1. Розуміння мовлення	19
1.2.2. Розвиток активного мовлення дитини	24
1.3. Особливості засвоєння дітьми перших слів	29
1.4. Характеристика мовлення дітей	
другого року життя	35
1.5. Розвиток словника та активного	
мовлення дітей	41
1.6. Особливості засвоєння дитиною	
звуків рідної мови	55
1.7. Формування граматичної правильності мовлення дітей	59
1.8. Розвиток діалогічного мовлення дітей	
на другому році життя	65
1.9. Розвиток описового мовлення дітей	70

1.10. Характеристика розвитку мовлення дітей третього року життя	75
1.11 Молодший і середній дошкільний вік	107
1.12. Старший дошкільний вік	113
Література	121
РОЗДІЛ II	
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ НАВЧАННЯ	
ДІТЕЙ РІДНОЇ МОВИ	125
2.1. Мова і мовлення в аспекті лінгводидактики	125
2.2. Мовленнєва діяльність	132
2.3. Закономірності і принципи навчання дітей рідної мови	141
Література	151
РОЗДІЛ III	
ЗМІСТОВИЙ АСПЕКТ НАВЧАННЯ	
ДІТЕЙ РІДНОЇ МОВИ	153
3.1. Навчання дітей дошкільного віку рідної мови як лінгводидактична проблема	153
3.2. Вимоги сучасної школи до розвитку мовлення дітей	160
3.3. Базисний компонент мовленнєвої освіти дошкільника	170
3.4. Форми організації навчання дітей рідної мови	177
3.5. Художньо-мовленнєва компетенція дитини	181
Література	194
РОЗДІЛ IV	
ФОРМУВАННЯ ОЦІННО-КОНТРОЛЬНИХ ДІЙ У ДІТЕЙ	
У НАВЧАЛЬНО-МОВЛЕННЄВИЙ ДІЯЛЬНОСТІ	195
4.1. Самоконтроль і самооцінка в дошкільному віці	195
4.2. Місце і роль педагогічної оцінки і контролю на заняттях у дошкільних закладах	210
4.3. Характеристика оцінно-контрольних дій дітей	228
4.3.1. Оцінювання дошкільниками малюнків і здібностей до малювання у себе і в однолітків	228

4.3.2. Оцінка дітьми власних мовленнєвих умінь і мовленнєвих висловлювань товаришів	236
4.4. Методика навчання дітей оцінно-контрольних дій на заняттях з розвитку мовлення	256
4.5. Характеристика оцінно-контрольних дій дітей на заняттях із розвитку мовлення	270
4.6. Порівняльний аналіз сформованості оцінно-контрольних дій у дітей на констатувальному і прикінцевому етапах експерименту	289
4.7. Спільна робота дошкільного закладу і родини в мовленнєвій підготовці дітей до школи	299
Література	308
РОЗДІЛ V	
ПІДГОТОВКА РУКИ ДИТИНИ ДО ПИСЬМА	312
5.1. Закономірності формування рухових навичок у дітей	312
5.2. Заняття і вправи з підготовки руки дитини до письма	319
Література	373

*До 65-річчя з
дня народження
Алли Богуш*

Алла Михайлівна Богуш, доктор педагогічних наук, професор, дійсний член Академії педагогічних наук, завідувач кафедри теорії і методики дошкільної освіти Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського (м. Одеса) — відомий учений у галузі розвитку мовлення дітей раннього і дошкільного віку. Її заслужено вважають засновницею нового напрямку в сучасній науці — дошкільної української лінгводидактики.

Після закінчення дошкільного відділення Артемівського педучилища А.М.Богуш викладала методику розвитку мовлення дітей у Немирівському педучилищі Вінницької області, у Запорізькому, потім у Рівненському педагогічних інститутах. Слухали її лекції і студенти Київського, Уманського, Івано-Франківського, Бердянського, Миколаївського педагогічних інститутів (нині це університети).

А.М.Богуш авторка понад 500 наукових праць. В її науковому доробку навчальні посібники для вихователів дошкільних закладів, програми для дошкільних закладів та програми для студентів ВНЗ, монографії, підручники. Серед яких важко виділити кращі, оскільки практично всі одразу ж після виходу у світ ставали раритетами. Майже всі перевидавались. Ось деякі з них:

- Мовленнєва підготовка дітей до школи (К.: Рад. шк., 1984 р. — 10,5 др. арк.);

- Мова ваших дітей (К.: Рад. школа, 1989 р. — 8,0 др. арк.);
- Навчання правильного мовлення в дитячому садку (К.: Рад. школа, 1990. — 12,0 др. арк.);
- Методика розвитку рідної мови і ознайомлення з навколишнім у дошкільному закладі, у співавторстві з: Н.П.Орлановою, Н.І.Зеленко та В.К.Лихолетовою (К.: Вища шк., 1992 р., — 22 др. арк.);
- Методика навчання дітей української мови в дошкільному закладі (К.: Вища шк., 1993 р., — 18 др. арк.);
- Українське народознавство в дошкільному закладі, у співавторстві з Н.В.Лисенко (К.: Вища шк., 1994р., — 21 др. арк.);
- Методика розвитку рідної мови і ознайомлення з навколишнім у дошкільному закладі. Практикум (К.: Вища шк., 1995 р., — 10 др. арк.);
- Методика навчання дітей української мови в дошкільному закладі. Практикум (К.: Вища шк., 1994 р., — 8 др. арк.);
- Запрошуємо до розмови. Книга для дітей (К.: Освіта, 1995 р.);
- Теорія і методика розвитку мовлення дітей раннього віку (К.: Слово, 2003, — 20 др. арк.);
- Формування оцінно-етичних суджень у дітей старшого дошкільного віку, у співавторстві з О.С.Монке (Одеса, 2002, — 8,9 др. арк.);
- Мовленнева готовність старших дошкільників до навчання у школі, у співавторстві з Н.Є.Шиліною (Одеса, 2003. — 18,2 др. арк.) та багато інших.

У науково-педагогічній діяльності академіка А.М.Богуш можна виокремити декілька напрямів:

- викладацька діяльність у ВНЗ;
- керівництво аспірантами і докторантами;
- безпосередня наукова робота, підготовка наукових праць та навчальних посібників, розробка програм, експериментальні дослідження;
- наукові консультації в експериментальних майданчиках, НВК;
- керівництво (голова) спеціалізованою вченою радою.

Під безпосереднім керівництвом А.М.Богуш захищено 40 кандидатських дисертацій і 2 докторські з різних проблем розвитку мовлення дітей дошкільного віку.

Але ж це все — тільки сухі, тай то — далеко не повні, рядки звіту про наукову її діяльність... Ніякими словами не висловити сутність тієї духовної *аури* цієї Великого й Щедрого Серця Людини, перебування в якій перероджує тебе, підіймає, олюднює й надихає на труд. Саме на труд, бо ж те, що робиться під її керівництвом, під її впливом, (доречі — з суворою, як і саме наше життя, вимогою відповідальності) — не є легкою прогулянкою в Казку Інтересу до Знань.

А власне, хіба без того могла би народитися наукова школа, належність до якої вважаю за щастя...

Тож, до запропонованої монографії включили ми децицю із уже опублікованого раніше її наукових праць, а саме: «Теорії і методики розвитку мовлення дітей раннього віку» (уривки): (К.: Слово, 2003); «Речевой подготовки детей к школе» (К.: Рад. шк., 1984.); «Дошкільної лінгводидактики: теорія і практика» (уривки) (Запоріжжя: «Просвіта», 2000); «Витоків мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку» (Одеса: Маяк, 1999); «Готуємо руку дитини до письма» (Тернопіль: «Мандрівець», 1999).

У підготовці монографії брали участь учні наукової школи професора А.М.Богущ, які висловлюють їй — Учителю й науковому та духовному Наставнику — щиру вдячність за «дороговказ», за півтвітку в наукове життя.

О.С.Трифопова

РОЗДІЛ I

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ В РАНЬОМУ І ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

1.1. Становлення мовлення дітей від народження до 6 місяців

Розвиток мовлення дітей в ранньому віці одне з найважливіших завдань педагогіки раннього віку. Розвиток мовлення тісно пов'язаний з формуванням усіх психічних процесів (сприймання, пам'ять, мислення і т.ін.) і водночас є основою цілеспрямованої пізнавальної діяльності дитини. Саме тому означена проблема завжди була в центрі уваги дослідників.

Становлення і розвиток мовлення дітей першого року життя досліджувалося фізіологами (М.М.Кольцова, І.П.Павлов, М.І.Красноярський, А.Г.Іванов-Смоленський, І.М.Сеченов та ін.), психологами (Б.Ф.Баєв, Л.С.Виготський, О.Р.Лурія, А.К.Маркова, Д.Ф.Николенко, Д.Б.Ельконін, С.Л.Рубінштейн та ін.), лінгвістами (О.М.Гвоздев, О.О.Потебня та ін.), лінгводидактами (А.М.Богущ, Є.І.Тихеева, Л.П.Федоренко та ін.), педагогами (Ю.А.Аркін, Н.М.Аксаріна, А.П.Іваненко, Т.І.Науменко, В.А.Петрова, М.І.Попова, Є.І.Радіна та ін.). Розвиток мовлення дитини обумовлений

певною закономірністю. Умови життя і виховання можуть сприяти цьому розвитку і, навпаки, можуть його гальмувати.

Дитина народжується з готовим апаратом мовлення, зазначає Є.І.Тихеева, та не говорить. Це обумовлено не тільки недорозвитком усієї нервової системи і центрами мовлення, але й низкою інших причин. Такі причини описує Є.І.Тихеева:

- 1) новонароджений не володіє навичками користування своїм апаратом мовлення, йому потрібно цю навичку набути;
- 2) у нього відсутній зміст для мовлення, тому потрібно цей зміст набути;
- 3) йому невідомі словесні форми мовлення, він має з ними познайомитись;
- 4) мовлення пов'язане з проявами мислення і обумовлено ним;
- 5) мовлення розвивається за умов соціального спілкування між людьми; між новонародженим і людьми, які його оточують, соціальні зв'язки ще не встановлені, їх потрібно встановити.

Перші роки життя дитини мають вирішальне значення для подальшого розвитку її мовлення. Більшість із причин, що обумовлюють затримку розвитку та дефекти мовлення дітей більш старшого віку, містяться в умовах їхнього життя в ранньому віці.

Розвиток мовлення дітей раннього віку вчені (Г.Л.Розенгарт-Пупко та ін.) поділяють на два періоди: підготовчий період (1 місяць — 1,5–2 роки) та другий — період активного мовленнєвого розвитку (1,5–2 роки — 3 роки).

Перший рік життя належить до підготовчого періоду, в середині якого виділяють три етапи [47:10].

Перший етап (1 місяць — 5–6 місяців) з провідною діяльністю — емоційне спілкування дитини з дорослим, він характеризується появою перших передмовленнєвих реакцій. Дитина розпочинає своє життя криком. Крик новонародженого — ознака нормального розвитку людини в організмі матері. Крик — це вроджена безумовно-рефлекторна реакція, що викликається сильними органічними відчуттями негативного характеру (біль, голод, незручності). Крики не потребують спеціального навчання, вони не залежать від слухових сприймань, оскільки кричать і глухі діти. Крики не є результатом наслідування чи звички.

З фонетичного боку, крик — це видих при звуженій голосовій щілині і більш чи менш відкритою порожниною рота — утворюється звук голосного типу різного ступеня відкритості.

У психології мовлення довгий час панувала думка, що в дитячих криках не можна виокремити якихось мовленнєвих елементів. У другій половині ХХ ст. в окремих дослідженнях (Р.В.Тонкова-Ямпольська та ін.) було доведено, що у криках можна виділити окремі моменти, які сприймаються на слух як звуки, що наближуються до фонем «й» та «е». Хоча, звісно, ці звуки за їх акустичними характеристиками не можна ототожнювати з мовленнєвими звуками. Подібні звуки, як зазначає вчений, спостерігаються і у птахів. Їх не можна назвати фонемами, оскільки у дітей цього віку ще нерозвинений артикуляційний апарат, відсутній і фонематичний слух. Яку ж функцію виконує крик? Крик — це сигнал небезпеки, дитячого неблагополуччя. Крик новонародженого відразу викликає неспокій у батьків. Дорослі намагаються будь-якими шляхами заспокоїти дитину (беруть на руки, колишують, возять у колясці і т.ін.), завдяки чому крики поступово набувають умовно-рефлекторного характеру. Утворення умовного рефлексу на крик досить швидкими темпами дало привід П.Л.Загоровському стверджувати, що начеб-то крики виконують комунікативну функцію. Дещо подібної думки дотримується і В.В.Зеньковський. За його словами, крик має соціальне відлуння, оскільки він фактично слугує «засобом вираження того, що переживає дитина» [22:108]. І далі продовжує, що «досить рано крик сам по собі стає виразним, тобто виникає не тільки як рефлекторний, але й як виразний, внутрішньообумовлений голосовий рух» (там само).

На думку В.В.Зеньковського, у криках дітей досить рано спостерігаються голосові нюанси, які дають можливість матері безпомилково визначати, що ж означає цей крик. За В.Штерном, мати вже в перші тижні життя, може розрізняти, що означає крик дитини: біль, голод, чи те, що вона мокра.

Це питання, на нашу думку, залишається дискусійним. Не можна погодитись із тезою В.В.Зеньковського, що «малюк досить рано усвідомлює виразну силу крику і намагається її використати» [22:109].

Низка сучасних учених (І.М.Кононова, Р.В.Тонкова-Ямпольська та ін.) заперечують це твердження і зазначають, що крики позбавлені функції спілкування. Та все ж ніхто з учених не заперечує позитивної ролі криків у підготовці мовленнєвого апарату до звуковимови. Одні вчені (М.І.Красногорський, Г.Л.Розенгарт-Пупко, С.Л.Рубінштейн, Є.І.Тихеева та ін.) відносять крик до підготовчого етапу звуковимови, інші (В.І.Бельтюков, М.М.Кольцова, І.М.Кононова та ін.) розглядають його як самостійний безумовно-рефлекторний прояв. Натомість, на думку І.М.Кононової, крик не можна віднести до підготовчого етапу, оскільки він «протікає на тлі негативних емоцій», а в артикуляційному плані «удосконалюється вельми мало» [25:13].

Ми вважаємо, що не можна ігнорувати роль криків у розвитку мовленнєворухового аналізатору. Крики, як перші голосові реакції, відіграють досить суттєву роль у підготовці мовленнєвого апарату до звуковимови. Вони сприяють і розвитку мовленнєвого дихання. Саме тому дорослі не повинні лякатися дитячих криків, це цілком закономірне явище у становленні звуковимови. Натомість це не означає, що дитина мусить увесь час кричати. Голосні крики, впродовж тривалого часу в перші місяці життя, це сигнал нездорового стану організму, дитині потрібна лікарська допомога. На позитивне значення перших голосових звукових реакцій у подальшому розвитку мовлення дітей вказували М.І.Красногорський і Є.І.Тихеева.

Так, М.І.Красногорський відзначає, що в першому півріччі, в перші місяці життя у немовлят з'являються «недиференційовані голосові шуми, свисти, крики і верески різних відтінків, які поступово диференціюються у мовленнєві звуки» [27:198]. За його словами, ці перші «голосові звуки є підготовкою, природними вправами дихальної і голосової мускулатури для організації майбутніх більш складних голосових реакцій» [27:198]. Аналогічної думки дотримується і Є.І.Тихеева. Вона зауважує, що з перших днів життя дитина стає на шлях вправлення свого голосового апарату. Ці перші голосові вправи ще не складають мовлення, а є лише рефлекторними звуками, які здійснюють величезний вплив на розвиток мовлення. Вони встановлюють асоціації між слуховими сприйманнями дитини й нервовими центрами мовлення, асоціації, що обумов-

люють надалі наслідувальне мовлення. Промовляючи мимовільно звуки, дитина одночасно чує їх і навчається поступово володіти органами мовлення так, щоб вимовляти звуки довільно [49:38].

Позитивно оцінює перші голосові реакції дитини і С.Л.Рубінштейн. Він пише: «Упродовж першого, підготовчого періоду розвитку мовлення, до того, як дитина починає говорити, вона передусім набуває деякого пасивного фонетичного матеріалу, оволодіває своїм голосовим апаратом і навчається розуміти мовлення оточуючих» [48:460]. Значення крику в житті дитини і в розвитку мовлення, за В.В.Зеньковським, полягає в тому, що в криках спостерігаються перші прояви артикулювання звуків; а також має місце самонаслідування, що сприяє розвитку голосового апарату. Не можна забувати, підкреслює автор, що в породженні звука велике значення набуває дихання, коли «дитина кричить, вона вправляє легені» [22:111].

Впродовж першого місяця життя в короткі проміжки активного неспання на руках у дорослого відбувається перше спілкування дитини з дорослим на емоційному тлі. Водночас у цей період ще досить тяжко викликати в дитини відповідну реакцію, отже, ініціатива спілкування належить дорослому.

На другому місяці життя значно збільшується тривалість періоду активного неспання. Це дозволяє дорослому спілкуватися з дитиною не тільки на руках, а й у ліжку чи в манежі.

На другому місяці в дитини з'являються перші короткі звуки (*г*, *кх*, *к*) і звукосполучення: *гу-гу*, *агу*, що одержали назву «гукання». На відміну від крику, гукання — це збудження приємного позитивного характеру і виникає воно передусім у відповідь на ніжні, ласкаві слова дорослого. Ось чому спілкування дитини з дорослим упродовж другого місяця життя повинно мати характер «розмови»; дорослий сам заграє з дитиною, посміхається, намагається затримати на собі погляд, викликати посмішку, вимовляє звуки «*агу-агу*», «*гу-гу*», «*ау*». На кінець другого місяця дитина починає фіксувати зорові і слухові подразники, довго сміється, якщо з ним розмовляє дорослий; слідкує поглядом за іграшкою, що рухається.

Після двох місяців активність мовленнєвих реакцій зростає, відтепер дитина промовляє звуки не тільки у відповідь на мовлення дорослого, але й тоді, коли його побачить, при його наближенні до

М.М.Кольцова відзначає появу белькоту в 7–8,5 місяців, а з 8,5–9,5 місяців, за її словами, у дітей з'являється модульований белькіт, коли дитина повторює склади з різноманітною інтонацією [24:97].

Дослідження вчених (В.І.Бельтюков, А.Д.Салахова), що були проведені в секторі фонетики й акустики інституту дефектології (Росія) з розвитку голосових реакцій у 4 дітей в умовах сім'ї, дали можливість дати більш докладну відповідь на поставлені запитання. Автори пояснюють існуючу різницю у визначенні віку появи белькоту тим, що надзвичайно важко визначати точну межу, яка б розмежовувала белькіт від попередньої стадії гулення. Крім того, за їхніми словами, початок белькоту, як і його завершення, є суто індивідуальним процесом. На підставі експериментальних спостережень автори визначають термін початку стадії белькоту між 4 і 6 місяцями. При цьому, збагачення белькоту звуками спостерігається після 6 місяців і досить активно впродовж місяця (40% звуків відносно всього звукового складу). Аналіз звукового складу белькоту засвідчив, що носові і ротові, дзвінкі й глухі приголосні з'являються парами і майже одночасно. Насамперед з'являються м'які, а надалі й тверді приголосні, тобто у звуковому складі белькоту існують певні закономірності. Завершується стадія белькоту, на думку В.І.Бельтюкова і А.Д.Салахової, також індивідуально в 1 рік і 2 місяці [5].

Дискусійним залишається питання і щодо функції белькоту. Одні вчені (І.Сикорський, О.Александров) вважають, що белькіт виникає на основі наслідування звуків дорослих і виконує функцію спілкування, інші (В.Богородицький, М.Кольцова) розглядають белькіт як дитячу забаву, гру, яка аж ніяк не стосується мовлення.

Відповідь на означене дискусійне питання ми знаходимо в роботах О.М.Гвоздева, В.І.Бельтюкова, А.Д.Салахової. Так, О.М.Гвоздев підкреслює, що белькіт, як і попередні стадії голосових реакцій (гукання, гулення), є вродженою голосовою реакцією, яка не може виконувати функцію спілкування. Белькочуть і глухі діти. До того ж, у белькоті дітей різних національностей спостерігається чимало спільних звуків, він має «інтернаціональний» характер. Так, за даними В.І.Бельтюкова і А.Д.Салахової, в белькоті дітей, за якими вони спостерігали, 79% звуків наближалися за своїми акустични-

ми ознаками до англійської, німецької і французької мов. Відтак, белькіт — це вроджений автономний процес, це вияв певної програми, що передається дитині у спадковість, і закладена в результаті історичного накопичення мовленнєворухових реакцій (В.І.Бельтюков). Для активного наслідування мовлення дорослого в період белькоту в дитини ще не дозріли відповідні сенсорні й моторні центри. Тільки після 6 місяців у дитини з'являється «самонаслідування» звуків і складів.

Існує думка (Р.В.Тонкова-Ямпольська), що з белькоту започатковується власне активне мовлення дитини. Ті звуки, що були в період белькоту (губні), дитина швидше і легко промовляє, а ті, що не зустрічалися в белькоті (шиплячі; свистячі; р), вимовляються значно пізніше, важче і з помилками.

Особливого значення белькоту надає В.В.Зеньковський. Він відзначає, що у процесі белькоту дитина не стільки вправляється в артикуляції звуків, скільки розвиває свій голос, «малюк насамперед навчається співати, а вже потім говорити, белькіт більше пов'язаний з музичним боком мовлення, з розвитком дитячого голосу, ніж з артикуляцією, як такою» [22:112]. На його думку, саме завдяки тому, що дитина розвиває свій голос, навчається співати, вона починає артикулювати звуки.

Отже, белькіт готує мовленнєвий апарат до вимови звуків, складів і слів, сприяє розвитку фонематичного слуху.

Послідовність розвитку голосових реакцій класифікована вченими у стадії (М.М.Кольцова) та періоди (М.І.Красногорський).

Так, М.М.Кольцова називає перші голосові реакції дитини «моторним мовленням» і класифікує його розвиток за такими стадіями (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Стадії розвитку моторного мовлення дітей
(за Кольцовою М.М. — 24: 95)

Стадії	Вік дітей	Голосові реакції
1	1.5-3 міс.	Гулення: а-а-а...гу-у, бу-у і т.ін.
2	3-4 міс.	Трелі: аль-ле-е...аг-и і т.ін.
3	3-9.5 міс	Белькіт: повторення складів ба-ба, да-да-да і т.ін.
4	9міс.-1 рік	Перші слова: ма-ма, ба-ба, гам-гам і т.ін.